

Законодавче регулювання освіти єврейського населення

(друга половина XIX – початок XX ст.)

В етнічній мозаїці українських міст модерної доби суттєвий сегмент заповнювався представниками єврейської спільноти. Показовим прикладом є чисельний склад міської громади одного з губернських центрів Лівобережжя – Чернігова. Упродовж XIX – початку XX ст. абсолютне число й питома вага єврейського етносу еволюціонували, утім, як, правило, у напрямку збільшення. Так, послуговуючись статистичними даними за 1862-1910 рр., можемо побачити, що станом на 1862 р. у Чернігові проживали 4066 євреїв або 27,83 % від усіх жителів, 1884 р. – відповідно 9500 або 43,77 %, 1897 р. – 8799 або 31,7 % (10,1 тис. українців, 8,8 тис. євреїв і 8 тис. росіян або у відносному вимірі відповідно 36,4 %, 31,7 % і 28,8 % [10, с. 79]), 1903 р. – 12192 або 39,1 %, 1910 р. – 43,98 % [1, с. 228; 3, с. 66; 6, с. 1, 111]. При цьому, приріст єврейського населення у Чернігові був вищим за середній приріст міського населення загалом [10, с. 80].

Таке домінування єврейської громади зумовлювалося загальноімперською політикою, згідно з якою на підставі Положення 1835 р. виокремили для компактного проживання євреїв так звану «смугу осілості». Її межі охопили Волинську, Подільську, Катеринославську, Київську (крім Києва), Херсонську (крім Миколаєва), Таврійську (крім Севастополя), Полтавську (крім козацьких і державних сіл) та Чернігівську губернії. Поза указаним простором євреям заборонялося селитися, унаслідок чого у 15 губерніях «смуги осілості» та 10 губерніях Царства Польського зосередилися 93,9 % євреїв або 11,11 % від усіх мешканців (на решті імперських земель частка євреїв становила менше 1 %) [3, с. 66].

Рівень урбанізованості євреїв у містах Лівобережної України істотно відрізнявся від загальноімперського. Якщо у Російській імперії наприкінці XIX ст. він становив 49,4 %, то на Лівобережжі – 62,6 % [10, с. 81].

Незважаючи на таку етнокартину, в державі проводилася яскраво виражена антисемітська політика. Проглядалася вона практично у всіх сферах, поміж яких не стала винятком й освітня. Від початкової до вищої школи були наявні обмеження для навчання представників єврейської громади.

Звернімося до законодавства. У ньому зокрема, вказувалося, що «діти євреїв можуть зараховуватися й навчатися так, як і всі діти, у загальних державних навчальних закладах, приватних училищах і пансіонатах у тих місцевостях, де дозволено проживати їхнім батькам [5]. При цьому, євреї, віддаючи своїх дітей до християнських училищ, мали обов'язково повідомляти про їхнє віросповідання, інакше за приховання цієї інформації передбачалося покарання як за підробку документів. Водночас, учнів-євреїв у християнських училищах, не повинні примушувати змінювати віру й відвідувати уроки, на яких викладався християнський закон. «Євреям надавалася можливість навчати своїх дітей закону віри за власним бажанням в училищах або у приватних учителів» [5].

Освіта дітей євреїв-купців і почесних громадян у загальних державних навчальних закладах, а де таких нема, у єврейських державних училищах – обов'язкова і, якщо євреї забажають, можуть відкрити за свій рахунок при гімназіях чи інших учбових інституціях особливі пансіони для своїх дітей» [5]. Також євреям дозволялося засновувати власні приватні або громадські училища для «освіти своєї молоді в науках і мистецтві, і для навчання правил віросповідання з дотриманням постанов, викладених у Статуті наукових установ і навчальних закладів та у Статуті духовних справ іноземних віросповідань» [5].

На жаль, зафіксоване на папері йшло у розріз із дійсністю. Початкова школа для іудеїв була представлена хедерами, Талмуд-Торами і єврейськими училищами. На теренах Лівобережжя їх нараховувалося чимало і, на думку А. Морозової, це сприяло «майже суцільній грамотності серед євреїв» [2, с. 4]. Але царат намагався поставити їх під свій контроль та вносив корективи у навчально-виховний процес, що розцінювалося як вияв антинаціональної політики. 1873 р., скажімо, почався тиск на хедери – платні, приватні початкові школи, де навчали, у першу чергу, традиційної віри й рідної мови. Відповідно до «Положення про хедери 1873 р.» усі вони мали припинити діяльність до 1875 р. Єврейська спільнота їх відстояла. У 90-х роках ХІХ ст. вони набули характеру національної школи, проте 1892 р. оприлюднили правила нагляду за хедерами, в результаті чого меламенти (учителі) мусили одержувати свідоцтво про присвоєння цього звання від училищного комітету. До того часу меламентом міг стати будь-який єврей, який мав право мешкати у даній місцевості.

Маємо наголосити, що, дійсно, з одного боку, закон 1892 р. поставив під контроль держави хедери, а з іншого, – його можна розцінювати і як спробу підвищити освітній рівень учителів. Адже почасти поміж них виявлялося дуже багато випадкових людей, нездатних знайти інший заробіток. Відтак, учительські обов'язки могли виконувати колишні ремісники, торговці, посередники, відставні солдати, синагогальні проповідники [2, с. 4].

Своєрідними громадськими хедерами вважалися Талмуд-Тори, утримувані коштом місцевої єврейської громади. У них могло бути більше учителів й учнів, порівняно з хедерами, бо навчалися там безкоштовно. Зазвичай, на 1 учителя припадало 30 учнів віком від 6 до 12 років [9, с. 133].

Працювали у Талмуд-Торах особи за фахом не нижче приватного учителя, в окремих випадках – меламенти, які володіли російською мовою.

Загалом же, рівень кваліфікації бажав кращого. 1898 р., приміром, лише 5 % викладачів Талмуд-Тори мали вищу освіту [9, с. 134].

Спершу учні Талмуд-Тори наполегливо студіювали Біблію й Талмуд, а з кінця XIX ст. запровадили вивчення російської мови, арифметики, історії, географії, природознавства, малювання, чистописання, співів, гімнастики, рукоділля [9, с. 133]. Ймовірно, такий набір предметів вказував на прагнення держави розмежувати конфесійну й світську освіту, уніфікувати її та знищити національні особливості.

Аналогічний висновок запрошується й з огляду на ще один тип початкових навчальних закладів – державні єврейські училища. Вони поділялися на першорозрядні з 2-річним курсом навчання і другорозрядні – з 3 і 4-х річним курсом; перебували під повним контролем держави, підпорядковуючись Міністерству народної освіти [9, с. 134]. Кошти на їхнє функціонування отримували за рахунок свічного збору, стягуваного у якості податку з єврейських общин. Гроші надходили у казначейство, потому передавалися Міністерству народної освіти, яке спрямовувало у навчальні округи, звідки розподілялися між училищами. Прикметно, що у разі недостатності фінансів училищам перераховували дотації з інших губерній з чисельно більшими єврейськими громадами, а, отже, й загальними сумами від свічного збору [8, с. 29].

Набір навчальних дисциплін і російська мова викладання, по суті, знівельовали етнохарактер єврейських училищ. Так звані «єврейські навчальні предмети» вважалися необов'язковими. Для них відводилися уроки у післяобідню пору чи дозволялося самостійне вивчення удома. Навіть незадовільні оцінки за «єврейські дисципліни» не ставали перепорою для переведення у наступний клас. Натомість, чимало аудиторного часу відводилося на російську мову, арифметику та чистописання [2, с. 5].

Наглядачами і викладачами усіх загальноосвітніх предметів були християни за конфесійною приналежністю, через що єврейські общини ставилися до державних училищ як до антинаціонального явища. Траплялися випадки, коли батьки-євреї, аби не віддавати туди своїх «чад» на навчання, платили штрафи або наймали сторонніх дітей для відвідування уроків. Така кумедність ситуації змусила попечителя Київського навчального округу, відомого хірурга Миколу Пирогова замінити наглядачів-християн на іудеїв. Утім, даний крок не допоміг, ортодоксальні кола єврейської спільноти наполягали на закритті закладів, що, власне, й сталося 1873 р. Більшість училищ припинили діяльність, а решту – трансформували в 1 чи 2-класні єврейські початкові училища [9, с. 134].

Навчання у середньоосвітніх і вищих навчальних закладах узагалі обмежувалося законодавчо визначеними квотами. Зокрема, лише 5 % євреїв від загальної чисельності учнів могли відвідувати середні навчальні заклади столичних міст, 10 % – заклади в інших регіонах імперії поза «межею осілості» та 15 % – у «смузі осілості». Водночас, були інституції, де не виставлялися рамки: «прийом євреїв у середні навчальні заклади, які не надають учням жодних прав і можливостей потрапити до вищих навчальних закладів, дозволяється без будь-яких обмежень». Також не фіксувалися принизливі відсотки й для вступу у середні художні, торгові, художньо-промислові, технічні та ремісничі училища, підпорядковані Міністерству торгівлі та промисловості, у зуболікувальні школи, нижчі технічні училища Міністерства народної освіти. Водночас, зарахування до землемірних, середніх сільськогосподарських і технічних училищ Міністерства народної освіти, фельдшерських й акушерських шкіл відбувалося із дотриманням вищевказаних обмежувальних квот [5].

Стосовно вищої освіти, то у законі стверджувалося: «євреї, які закінчили гімназії, отримали атестати й виявили бажання здобути вищу освіту, могли вступати в університети, академії та інші вищі учбові інституції

по всій імперії. Випускники реальних училищ і додаткових при них класах, а також особи, які мали свідоцтво про знання цього курсу, могли потрапити до вищих спеціальних училищ, «підпадаючи лише під перевірочне випробування». Євреям із Варшавської, Калишської, Келецької, Ломжинської, Люблінської, Петроковської, Плоцької, Радомської, Сувалкської та Седлецької губерній дозволялося навчатися в університетах та академіях імперії, але у свідоцтві і паспорті, дипломі та патенті на учену ступінь неодмінно мало вказуватися, що вони вихідці з євреїв, уродженців названих губерній».

Квотування місць для євреїв-студентів було наступним: «... крім консерваторій Імператорського російського музичного товариства, 3 % – для столичних навчальних закладів, 5 % – для інших закладів, що знаходилися поза «смугою осілості» й 10% – у «смугі осілості»». Дещо інші відсотки визначалися для євреїв, які, маючи звання аптекарського помічника, воліли стати слухачами університетів, щоб отримати диплом провізора. Так, до Московського університету брали не більше 6 %, в інші університети поза «межею осілості» – 10 %, у «межі осілості» – 20 % [5].

Властиво, що закон передбачав закритість для дітей-євреїв чітко визначених освітніх установ, наприклад, Колегії Павла Галагана, другої чоловічої гімназії у Полтаві, Нижньогородського дворянського інституту імператора Олександра II, Гатчинського Миколаївського сирітського інституту та інші. До Полтавської гімназії, утримуваної дворянством, не зараховували, навіть вихрестів [9, с. 136].

Згідно із розпорядженням Міністра фінансів відсоток євреїв у Київському та Одеському комерційних училищах варіювався з огляду на частку купців-євреїв у фінансуванні цих закладів. Зокрема, у приватне комерційне училище Файга в Одесі дозволялося зараховувати 40 % євреїв, а в київське училище Натансона – лише 10 % [9, с. 136].

Також царат запровадив для контролю за єврейськими навчальними закладами посади «учених-євреїв», які існували при Міністерстві народної освіти, попечителях навчальних округів, генерал-губернаторах у «смузі осілости» та одеському градоначальнику. Головним обов'язком «учених-євреїв» було надання кваліфікованого пояснення з «єврейських навчальних предметів», що вимагало досконалого знання іудаїзму і диплома про середню або вищу освіту. Вихрестів на ці посади не призначали [9, с. 135].

Не маючи змоги вільно навчатися, євреї самостійно студіювали «граніт науки» й екстерном складали іспити при гімназіях чи реальних училищах, отримуючи свідоцтво про знання курсу певного класу. Проте, 1909 р. уряд заборонив здавати екзамени за окремі класи, а поставив вимогу «екстерном підтверджувати знання усього гімназійного курсу». 1911 р. зникла й така можливість [9, с. 136].

Таким чином, навіть побіжний огляд законодавства Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. дозволяє зробити висновок про суттєві обмеження для представників єврейської спільноти здобувати освіту. Незважаючи на чисельний склад єврейства, особливо в українських губерніях, вступ до середніх і вищих навчальних закладів визначався квотами, установленими з урахуванням місця розташування інституції (столичне місто, у «межі осілости» чи поза нею) та престижністю професії. Окремі учбові інституції заклади взагалі лишалися закритими для євреїв.

Відсоткові рамки не стосувалися початкової школи й закладів, випускники яких не мали особливих перспектив і можливостей підвищення кваліфікації.

Джерела та література:

1. Календарь Черниговской губернии на 1905 г. Чернигов, 1904. 583 с.

2. Морозова А. Єврейські навчальні заклади Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. История и культура евреев Левобережной Украины и Литвы X-XX вв. Чернигов, 2001. С. 4-6.
3. Морозова А. Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. – Київ, 2009. 300 с.
4. Морозова А. Приватні початкові єврейські училища Чернігова другої половини XIX – початку XX ст. Евреи Левобережной Украины. История и культура: материалы VII-го научного семинара (4 апреля 2012 г., г. Чернигов). Чернигов, 2012. С. 19-24.
5. Об учении или образовании евреев. URL: <http://ju.org.ua/ru/Documents/598.html>
6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVIII. Черниговская губерния. Чернигов, 1905. 341 с.
7. Положение для евреев. I. О просвещении. URL: <http://ju.org.ua/ru/Documents/598.html>
8. Сокольский Я. Еврейское образование в Черниговской губернии в XIX в. Евреи Левобережной Украины. История и культура: материалы VII-го научного семинара (4 апреля 2012 г., г. Чернигов). Чернигов, 2012. С. 25-33.
9. Хонігсман Я., Найман А. Евреи Украины (кратный очерк истории). Часть I. Киев, 1992. 156 с.
10. Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків, 2007. 304 с.